

ВНЕСОК С. МИРОПОЛЬСЬКОГО У МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ ДУХОВНОГО ВІДОМСТВА (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)

Запровадження державного освітнього стандарту, акцент на формування відповідних компетентностей в учнів, орієнтація на самостійне опрацювання навчального матеріалу потребують і якісно нового методичного забезпечення сучасних навчально-виховних закладів. Оригінальні, науково обгрунтовані вирішення цих завдань можливі у тому випадку, коли сучасні педагоги, вчені, учителі не лише продукуватимуть нові ідеї, але й творчо використовуватимуть кращий досвід минулого. Це особливо актуальним є зараз, у період реалізації реформи освіти згідно з її новою парадигмою в умовах надзвичайно кризового стану забезпечення освіти. Тому вивчення творчих ідей і напрацювань педагогів минулого щодо методичного забезпечення освітніх закладів є вкрай важливим завданням у сучасній психолого-педагогічній науці.

Вивчення сутності підручника, його структури та функціональне забезпечення здійснювали В. Безпалько, Д. Зуєв, В. Оконь та ін.; роль і місце книги у навчальному процесі вивчали Ю. Бабанський, І. Лернер, М. Скаткін та ін.; місце підручника у системі навчально-методичного комплексу досліджували Т. Байбара, Н. Бібік, Я. Кодлюк та ін.; особливості підручника для початкової школи характеризували Л. Занков, А. Полякова, О. Савченко та ін. Останнім часом з'явилось чимало праць, присвячених історії шкільного підручника (Н. Генсіцька-Антонюк, В. Булгакова, О. Жосан, Я. Кодлюк І. Смагін та ін.) [1; 20]. Водночас, спадщину С. Миропольського у вітчизняному освітньому просторі досліджували М. Головкова, Л. Голубнича, С. Золотухіна, Л. Пироженко, О. Тишик [2; 3; 4; 19; 21]. Проте, вивченню ролі окремих педагогів (зокрема С. Миропольського) у методичному забезпеченні початкових шкіл, у розвитку навчальної літератури у різні періоди розвитку нашої країни, на нашу думку, приділяється недостатньо уваги. Особливо це стосується періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст. та внеску окремих педагогів у методичне забезпечення початкових шкіл духовного відомства.

Основне завдання статті ми вбачаємо у вивченні ролі окремих педагогів у методичному забезпеченні початкових шкіл духовного відомства, а метою є аналіз внеску С. Миропольського у методичне забезпечення початкових шкіл духовного відомства кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Відомий педагог, методист, релігійний діяч, викладач Харківської духовної семінарії, член-ревізор навчального комітету при Св. Синоді, редактор журналу «Народное образование» Сергій Іринейович Миропольський (1842–1907) вбачав у початковій школі духовного відомства – церковнопарафіяльній школі – історично складене народне училище, своєрідне за своєю сутністю. Він вважав, що народна школа має бути рушійною силою держави і переймався тим, що значущість її ще до кінця не усвідомлена людством. Своїми працями і практичною діяльністю намагався показати живий зв'язок між освітою і народним благополуччям. Він звертав увагу громадськості і вчителів, що народна школа не буде мати майбутнього доти, поки навчання не стане в ній виховуючим [4]. Нагадаємо, що у ХІХ – на початку ХХ ст. згідно відомчого підпорядкування до початкових закладів духовного відомства відносились церковнопарафіяльні школи, однокласні та двокласні школи, школи грамоти.

Сергій Іринейович Миропольський – автор понад сотні науково-публіцистичних, методичних книжок, статей, рецензій, заміток, збірників, проектів, програм, найбільш значимими серед яких є «Учебник дидактики», «Обучение церковно-славянской грамоте в русской начальной школе», «В чем наша задача», «Методика обучения грамоте», «Методика обучения письму», «Обучение пению в народной школе», «Дидактические очерки. Ученик и воспитывающее обучение в народной школе», «Школа и общество», «Школа и церковь. Очерки, картинки и воспоминания из школьной жизни». Крім того, педагогом укладено «Азбуку», яка пристосована переважно для навчання солдат, а також збірники віршів, статей для дитячого читання «Времена года. Сборник стихотворений и статей для детского чтения» [5–17].

Однак у контексті досліджуваної проблеми нас цікавить насамперед те, що С. Миропольський у своїх працях детально розкривав перед учителями організацію шкільної справи в церковно-парафіяльній школі, давав конкретні рекомендації стосовно організації навчального і виховного процесу. Актуальними навіть для сучасної системи освіти України залишаються рекомендації С. Миропольського щодо психолого-педагогічної підготовки вчителів, значення музики у

естетичному, а особливо у моральному вихованні підростаючого покоління. Саме тому С. Миропольський вважав могутнім засобом виховання дітей використання краси православної церкви, церковного богослужіння та ін. [16].

С. Миропольський одним із перших здійснив аналіз стану освіти кінця XIX – початку XX ст. та охарактеризував роль церкви та церковних діячів у створенні церковно-парафіяльних шкіл, розробці змісту освіти і виховання населення. Педагог обґрунтував морально-релігійне та духовно-естетичне виховання дітей у церковнопарафіяльних школах, сприяв виробленню законодавчої бази церковно-парафіяльних шкіл – статутів, положень, указів, що регламентували й організували діяльність вищеназваних шкіл, створенню програм, підручників і посібників, виданню журналів, які забезпечували організацію навчально-виховного процесу шкіл духовного відомства [14].

Як свідчить здійснений нами аналіз, методичне забезпечення церковнопарафіяльних шкіл визнавалось пріоритетною проблемою, яка систематично розглядалась на засіданнях єпархіальних училищних рад [20]. Підручники, навчальні посібники, книги для позакласного читання частково надсилались у церковно-парафіяльні школи губернії централізовано (переважно безкоштовно), а частково купувались за рахунок місцевих коштів. Тоді як шкільні бібліотеки в основному поповнювались за рахунок пожертвувань священників, вчителів, які за останні гроші купували хоч якісь книги своїм учням. Станом на кінець XIX ст. бібліотеки були, наприклад, в 600 церковнопарафіяльних школах Волинської губернії [18]. Однак, більшість з цих шкіл зовсім не мала бібліотек. Так, в Житомирському повіті вони були влаштовані у шести школах, а на весь Овруцький повіт існувало тільки дві шкільні бібліотеки. У Луцькому повіті у цьому ж 1894 році працювало лише три бібліотеки [18].

Очевидним є те, що проблема методичного забезпечення початкових шкіл духовного відомства підручниками та навчальними посібниками стояла особливо гостро. Це пояснюється не тільки тим мізерним розміром коштів, які виділяли на закупку навчальної літератури сільські громади, а й ставленням керівництва навчальним округом, яке, економлячи кошти, забороняло замінювати старі та застарілі підручники новими. Значною перепоною в забезпеченні навчальною літературою була й віддаленість окремих сіл від волосних і повітових центрів. У даному випадку наближені до міст і містечок села, в яких функціонували школи грамоти, забезпечувались літературою значно краще, ніж ті, які розташовувались на окраїнах волосних і повітових центрів. Негативно

впливало на забезпечення освітніх закладів навчальною та методичною літературою й те, що значна частина підручників і навчальних посібників для шкіл України видавались у Росії, тому вони досить довго доходили до українського учня. Єдиного стандарту як і розподілу підручників за роками навчання в школах грамоти не було. Характеризуючи навчальну літературу для початкової школи духовного відомства кінця XIX – початку XX століття, яка фактично визначила зміст усього навчально-виховного процесу, слід зазначити, що більшість підручників і посібників використовувались у всіх типах початкових шкіл Росії. Зміст навчання, підручники та інша навчальна література, якою користувались педагоги в школах грамоти, обов'язково погоджувались із Священним Синодом і Училищною Вчительською Радою при ньому [20, с. 12]. Відтак, книги, статті, брошури, видані Сергієм Миропольським, ставали вагомою методичною підтримкою вчителя початкової школи досліджуваного періоду.

Схарактеризуємо ґрунтовніше внесок С. Миропольського у методичне забезпечення початкових шкіл духовного відомства, який у публікаціях в періодичній пресі («Семья и школа», «Журнал Министерства народного просвещения», «Народное образование») не лише детально розкривав перед учителями організацію шкільної справи в початковій школі, а й давав конкретні методичні рекомендації стосовно організації навчального і виховного процесу, друкував зразкові плани уроків, програми для початкової школи, видруковував дидактичні настанови з основних предметів шкільного курсу.

Особливу цінність представляють його роботи з історичного обґрунтування й теоретичних основ навчання й виховання в церковно-парафіяльній школі. Теоретичні роботи С. Миропольського («Задачи, план и основы устройства нашей народной школы», «Ученик дидактики») являють собою виклад єдиної педагогічної концепції церковнопарафіяльної школи, яку він називав народною, тому що ця назва визначає (на думку педагога) її сутність [5; 8].

Розробляючи теоретичну концепцію народної школи, С. Миропольський в основу концепції поклав зв'язок із церквою. С. Миропольський бачив мету школи й церкви нероздільною. Теоретичні розробки вченого були спрямовані на релігійно-моральне виховання підростаючого покоління. С. Миропольський пропонував будувати народну школу з урахуванням історичних традицій, народної й православної педагогіки; розглядав саме явище виховання й навчання з християнської точки зору. Він вважав, що релігійно-моральний напрям повинен стати головним виховним елементом школи. Цей напрям визначає й вибір навчальних

предметів, використання вчителем різних засобів виховуючого навчання, технології й підручників.

С. Миропольський пильно стежив за викладанням Закону Божого не тільки у церковно-парафіяльних, а й у народних та земських школах. Аналізуючи навчальні програми, підручники, посібники, він піддавав різкій критиці існуючі методики його вивчення. Педагог наполягав на свідомому засвоєнні Закону Божого, на численних конкретних прикладах доводив, що відсутність у вчителя вмінь методично вірно представити біблейські сюжети, ігнорування законами уваги перешкоджає правильному засвоєнню істинної віри. С. Миропольський, як свідчить аналіз його праць, і сам займався розробкою методики вивчення Закону Божого, основні положення якої знайшли підтвердження, підтримку у шкільній практиці [14]. Він не тільки давав рекомендації для вибору необхідних книг учителям, але й сам писав підручники («Краткая грамматика церковно-славянського языка нового периода, курс элементарный», «Временагода») [19]. У зміст підручників він обов'язково включав виховний елемент, який, за глибоким переконанням С. Миропольського, повинен становити основу народної школи.

Беручи участь в дискусіях щодо ролі і значущості навчальної книги у вихованні дітей, на прикладі глибокого аналізу «Книги для чтения в городских училищах» німецьких педагогів Августа Любена і Карла Накке С. Миропольський показав, з одного боку, її істинно народну основу, а з другого – непридатність використання цієї книги в вітчизняних школах, обумовлену власне німецькою ідеєю та специфічним добром матеріалу [5]. Серед вітчизняних книг, що відповідали вимогам принципу народності, Сергій Миропольський відзначав праці К. Ушинського, Г. Паульсона, а також методику вивчення рідної мови В. Водовозова [6].

Вчений був прихильником концентричного вивчення матеріалу з природознавства, розподіляючи зміст предмета на 3-4 роки. При цьому передбачалося розширення матеріалу на основі вивченого в попередньому концентрі й оволодіння новим, у той час як лінійне вивчення матеріалу припускає однократне послідовне вивчення природничих дисциплін. З метою методичного забезпечення викладання цих дисциплін педагог видрукував статті «Сельскохозяйственный элемент в наших учительских семинариях» (1874), «Сельскохозяйственный элемент в Народной школе» (1909) [17; 19].

Важливими предметами в початковій школі С. Миропольський вважав церковний спів і церковне читання. Він стверджував, що у зв'язку з тим, що ці предмети входять у коло предметів, які викладаються в початковій школі, то і їх виховний вплив підсилиться ще більше, якщо

вони зі шкільного предмета зробляться знаряддям живої участі дітей у церковному богослужінні. Для цього він радив обидва ці предмети викладати практично, аби учні могли швидше відчутти «радість примирення цих мистецтв на ділі» [12]. Для кращого методичного забезпечення початкових шкіл духовного відомства С. Миропольський написав праці «Краткий учебник и метод преподавания по нотам» (1876), «Обучение пению в народной школе» (1877), «Музыкальная грамота для всех: учебник пения для народных школ» (1892) [11-13].

Педагог особливо великого значення надавав вдосконаленню методів навчання, закликаючи при цьому не змішувати методи з прийомами. Він дав таке визначення методу навчання: «Метод у першопочатковому смислі представляє той шлях, яким слідує розум у пошуку істини» [9, с. 52].

Як уже зазначалось, С. Миропольським написані книги з теорії й практики навчання, які широко застосовувалися для підготовки вчителів церковнопарафіяльних шкіл. Спираючись на багатий власний педагогічний досвід, педагог будував підручники за принципами послідовності, доступності, зв'язку навчання з життям, краєзнавчим принципом. Автор «Учебника дидактики» (1901) стверджував, що дидактика повинна базуватися на таких основах: усвідомленість, природність, легкість, обґрунтованість, швидкість, міжпредметні зв'язки, самодіяльність, простота, стислість, несподіванка, привабливість, зв'язок теорії із практикою, послідовність. Виділяв С. Миропольський і так звані «загальні принципи», які охоплюють природо-відповідність, гуманізм, демократизм, народності й наочність [8]. Водночас педагог намагався не лише схарактеризувати існуючі системи навчання (зокрема, взаємне навчання), але й обґрунтував необхідність введення евристичної форми навчання, яка є найпридатнішою для навчання малювання, письма, лічби, орфографії, а також морального виховання [8]. Саме вона ставить учня перед необхідністю працювати самому, самостійно дійти до того, що необхідно знати, причому все набуте стає «власністю розуму шукача» [15].

Ще за життя С. Миропольського його підручники, навчальні посібники Міністерство народної освіти рекомендувало для використання в початкових школах духовного відомства, бібліотеках учительських семінарій, початкових недільних школах. Водночас, на основі власних спостережень і вивчення написаних у той час посібників для вчителів С. Миропольський видрукував безліч відгуків і рецензій на навчальну й методичну літературу, які до певної міри орієнтували тогочасного вчителя початкової школи у наявній методичній літературі і підручниках.

Як вважає сучасний історик педагогіки

Л. Пироженко, «для його (С. Миропольського – Г. Ш.) педагогічних поглядів характерні, з одного боку, узагальнення й систематизація вітчизняних і зарубіжних систем, з іншого – новизна, оригінальність» [19, с. 419].

Таким чином, дослідження педагогічної спадщини С. Миропольського дає змогу зробити висновки про значний внесок С. Миропольського у методичне забезпечення початкових шкіл духовного відомства кінця ХІХ – початку ХХ ст., про існування цілісної педагогічної системи побудови церковнопарафіяльної школи, основним завданням якої було духовно-моральне виховання підростаючого покоління. Для сучасної системи освіти України актуальними залишаються рекомендації С. Миропольського щодо посилення психолого-педагогічної підготовки вчителів, щодо методичного забезпечення початкових шкіл духовного відомства, щодо класифікації форм організації навчально-виховного процесу.

Перспективним на часі вважаємо дослідження поглядів відомого педагога С. Миропольського щодо взаємозв'язку загально-людського й національного у розвитку особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Височан Л. М. Шкільний підручник для початкової школи як історико-педагогічна проблема (1959–1991 рр.) / Л. М. Височан // Обрії. – 2006. – № 2 (23). – С. 93–95.
2. Головова М. М. Педагогические взгляды С. И. Миропольского: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Марина Михайловна Головова. – Харьков, 1994. – 186 с.
3. Голубничка Л. О. Принципи навчання і виховання в педагогічній спадщині С. І. Миропольського: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Голубничка Людмила Олександрівна. – Харків, 2000. – 20 с.
4. Золотухіна С. С. І. Миропольський – український педагог і методист / Світлана Золотухіна // Шлях освіти. – № 3 (13), 1999. – С. 51–54.
5. Миропольский С. Задачи, планы и основы устройства нашей народной школы. Дидактическое пособие для учителей и учительских семинарий. / С. Миропольский. – СПб. : Типография Глазунова, Казанская ул., № 8, 1884. – 185 с.
6. Миропольский С. И. В чем наша задача / С. И. Миропольский // Наша начальная школа. – 1873. – Т. 1. – 46 с.
7. Миропольский С. И. Воспитание и начальное обучение, руководство для сельских учителей и матерей, 1870 / С. И. Миропольский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1871. – № 153. – С. 103–108.
8. Миропольский С. И. Дидактические очерки / С. И. Миропольский. – СПб. : Изд. И. Скороходова, 1890. – 72 с.
9. Миропольский С. И. К вопросу о материале для детского чтения / С. И. Миропольский // Семья и школа. – 1876. – № 3. – 124 с.
10. Миропольский С. И. К вопросу об образовании народных учителей / С. Миропольский // Наша начальная школа. – 1873. – № 2–3. – С. 22–36. 110
11. Миропольский С. И. Краткий учебник и метод преподавания по нотам / С. И. Миропольский // Семья и школа. – 1876. – № 7. – 214 с.
12. Миропольский С. И. Музыкальная грамота для всех: учебник пения для народных школ / С. И. Миропольский. – СПб, 1892. – 312 с.
13. Миропольский С. И. Обучение пению в народной школе/ С. Миропольский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1877. – № 189. – С. 1–22. 111
14. Миропольский С. И. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени / С. Миропольский. – 2-е изд. – С.Пб, 1910. – 224 с.
15. Миропольский С. И. План и основы жизни народной школы / С. И. Миропольский. – СПб., 1876. – 46 с.
16. Миропольский С. И. Руководство к воспитанию и обучению детей / С. Миропольский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1871. – № 153. – С. 91–102.
17. Миропольский С. И. Сельскохозяйственный элемент в наших учительских семинариях / С. И. Миропольский // Семья и школа. – 1874. – Кн. 8. – с. 1–38.
18. Отчет о церковноприходских школах Вольнской епархии за 1894/1895 уч. год // Вольнские пархиальные Ведомости. – 1895. – № 2. – С. 456.
19. Пироженко Л. В. Миропольський Сергій Іринейович / Л. В. Пироженко // Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. / [О. В. Сухомлинська, Н. Б. Антоненко та ін. ; за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с. – С. 414–420.
20. Полищук Н. С. Начальное и среднее образование на Правобережной Украине в 60–90-х годах ХІХ в. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. / Поліщук Микола Самійлович. – К., 1974. – 27 с.
21. Тишик О. А. Проблеми дидактики у педагогічній спадщині С. І. Миропольського: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Тишик Оксана Анатоліївна; Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 1998. – 17 с.

REFERENCES TRANSLATED AND
TRANSLITERATED

1. Vysochan L. M. Shkil'nyy pidruchnyk dlya pochatkovoyi shkoly yak istoryko-pedahohichna problema (1959-1991 rr.) [School books for primary schools as a historical and pedagogical problem (1959-1991 years.)] / L. M. Vysochan // Obriyi. - 2006. - № 2(23). - S. 93-95.
2. Golovkova M. M. Pedagogicheskie vzgljady S. I. Miropol'skogo [Pedagogical views of S. Miropolsky]: Dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / Marina Mihajlovna Golovkova. - Har'kov, 1994. - 186 s.
3. Holubnycha L. O. Pryntsypy navchannya i vykhovannya v pedahohichniy spadshchyni S. I. Myropol's'koho [The principles of education and training in pedagogical heritage of S. I. Myropolskyi] :avtoref. dys... kand. ped. nauk: 13.00.01 / Holubnycha Lyudmyla Oleksandrivna. - Kharkiv, 2000. - 20 s.
4. Zolotukhina S. S. I. Myropol's'kyy - ukrayins'kyypedahoh i metodyst [S. Myropolskyi - the Ukrainian pedagogue and methodist] / Svitlana Zolotukhina // Shlyakhosvity. - № 3 (13), 1999. - S. 51-54.
5. Miropol'skij S. Zadachi, plany i osnovy ustrojstva nashej narodnoj shkoly. Didakticheskoe posobie dlja uchitelej i uchitel'skih seminarij [Objectives, plans and foundations of our public school unit. Didactic manual for teachers and teachers' seminars.]. / S. Miropol'skij. - SPb. : Tipografija Glazunova, Kazanskajaul., № 8, 1884. - 185 s.
6. Miropol'skij S. I. V chem nasha zadacha [What is our task] / S. I. Miropol'skij // Nasha nachal'naja shkola. - 1873. - T 1. - 46 s.
7. Miropol'skij S. I. Vospitanie i nachal'noe obuchenie, rukovodstvo dlja sel'skih uchitelej i materej, 1870 [Education and initial training, a guide for rural teachers and mothers] / S. I. Miropol'skij // Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshhenija. - 1871. - № 153. - S. 103-108.
8. Miropol'skij S. I. Didakticheskie ocherki [Didactical sketches] / S. I. Miropol'skij. - SPb. : Izd. I. Skorohodova, 1890. - 72 s.
9. Miropol'skij S. I. K voprosu o materiale dlja detskogo chtenija [On the question of material for children's reading] / S. I. Miropol'skij // Sem'ja i shkola. - 1876. - № 3. - 124 s.
10. Miropol'skij S. I. K voprosu ob obrazovanii narodnyh uchitelej [On the generation of folk teachers] / S. Miropol'skij // Nasha nachal'naja shkola. - 1873. - № 2-3. - S. 22-36.
11. Miropol'skij S. I. Kratkij uchebnik i metod prepodavaniya pp notam [A brief tutorial and teaching method on notes] / S. I. Miropol'skij // Sem'ja i shkola. - 1876. - № 7. - 214 s.
12. Miropol'skij S. I. Muzykal'naja gramota dlja vseh: uchebnik penija dlja narodnih shkol [Musical literacy for all: a textbook of singing for folk schools] / S. I. Miropol'skij. - Spb, 1892. - 312 s.
13. Miropol'skij S. I. Obuchenie peniju v narodnoj shkole [Education of singing in folk school] / S. Miropol'skij // Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshhenija. - 1877. - № 189. - S. 1-22.
14. Miropol'skij S. I. Oчерк istorii cerkovno-prihodskoj shkoly ot pervogo ee vznikovenija na Rusi do nastojashhego vremeni [A Short History of parochial school from its first appearance in Rus to date] / S. Miropol'skij. - 2-e izd. - S.Pb, 1910. - 224 s.
15. Miropol'skij S. I. Plan i osnovy zhizni narodnoj shkoly [Plan and the basics of life of folk school] / S. I. Miropol'skij. - SPb., 1876. - 46 s.
16. Miropol'skij S. I. Rukovodstvo k vospitaniju i obucheniju detej [Guide to the care and education of children] / S. Miropol'skij // Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshhenija. - 1871. - № 153. - S. 91-102.
17. Miropol'skij S. I. Sel'skohozejajstvennyj element v nashih uchitel'skih seminarijah [The agricultural element in our teaching seminaries] // Sem'ja i shkola. - 1874 - Kn. 8. - 1-38 s.
18. Otchet o cerkovnoprihodskih shkolah Volynsko jeparhiiza 1894/1895 uch. God [Report parochial schools of the Diocese of Volyn for the 1894/1895 academic year] // Volynskie eparhial'nye Vedomosti. - 1895. - № 2. - S. 456.
19. Pyrozhenko L. V. Myropol's'kyj Sergij Irynejovyh [Miropolsky Sergiy Irineyovich] / L. V. Pyrozhenko // Ukrayins'ka pedahohika v personaliyakh : u 2 kn. / [O. V. Sukhomlyns'ka, N. B. Antonets' tain. ; zared. O. V. Sukhomlyns'koyi]. - K. : Lybid', 2005. - Kn. 1. - 624 s. - S. 414-420.
20. Polishhuk N. S. Nachal'noe i srednee obrazovanie na Pravoberezhnoj Ukraine v 60-90-h godah XIX v. [Primary and secondary education in the Right-Bank Ukraine in 60-90-ies of the nineteenth century]: avtoref. dis... kand. ist. nauk: 07.00.02. / Polishhuk Mikola Samijlovich. - K., 1974. - 27 s.
21. Tyshyk O. A. Problemy dydaktyky u pedahohichniy spadshchyni S. I. Myropol's'koho [Didactics problems in teaching heritage of S. I. Myropolskyi]: avtoref. dys... kand. ped. nauk: 13.00.01 / Tyshyk Oksana Anatolijivna; Kharkivs'kyy derzh. pedahohichnyy un-t im. H. S. Skovorody. - Kh., 1998. - 17 s.